

GÜNEL HÜMMƏTOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunel@mail.ru

ƏDƏBİ TƏNQİD "İDEAL", "ƏBƏDİYYƏT" VƏ "GURUN"
ROMANLARININ İDEYA-MƏZMUN VƏ STRUKTUR
ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: roman, müəllif, ədəbi tənqid

Ключевые слова: роман, автор, критика

Key words: novels, writer, literary critic

İsa Muğanna yaradıcılığının “İdeal”, “Əbədiyyət”, “Qəbristan”, “GurUn” timsalında müəyyənləşdirilməli məsələlərdən birisi daxili məzmun qatlarının, sistemin mahiyyətinin, struktur kodlarının aydınlaşmasıdır. Ədəbi tənqidin paradoksal və paradigmatik yanaşmaları bütün komponenti ilə nitq janrlarının, janr etiketinin simmetriyasını, stixial xarakterini açmaq gücünü ortaya qoya bilmir. Bunun üçün İ.Muğannanın yaradıcı təfəkkürünün intellect meyarları, bura gəlişin dinamikası, qavrayış fasiləsizliyinin məzmunu açıqlanmalıdır. Z.Bünyadovun, T.Hacıyevin, B.Nəbiyevin, Q.Kazımovun, N.Cəfərovun, T.Hüseynoğlunun, V.Yusiflinin və başqalarının İ.Muğannanın yaradıcılığı haqqındakı ələri, təhlil və sərf-nəzəri “yer dili ilə danışmayan” yazıçı statusunu ləşdirməyə hesablanmışdır. Məsələn, Q.Kazımov vurğulayır ki, “biz bu yazımızda İsa Hüseynovun – Muğannanın yalnız “İdeal” romanının social-psixoloji, dil-nitq xüsusiyyətlərinə nəzər sala bildik. Yazıçının bu silsiləsindən olan “Əbədiyyət”, “GurUn”, “Cəhənnəm” romanları ilə tanış olsaq da, bizim üçün yeni hadisə “İdeal” oldu” (2, s. 164). Ədəbi tənqidin İsa Muğanna yaradıcılığına yanaşmaları bütün mərhələlərdə paradoksal xarakteri, fərqli mövqe və münasibətlərlə özünü göstərmişdir. Burada yaxın olan məqamlar ədibin üslubu, yaradıcı istedadı ilə bağlı mövqelər olduğu halda, həyat hadisələrinə münasibətdə ikiliklər, tənqid və yüksək sənət meyarları ilə təhlil özünü göstərmişdir. Məhz yeni nəsr düşüncəsinin formalaşması ilə bağlı mülahizələr və İ.Hüseynovun burda funksional mövqeyi, “sərt yazıçı” təsəvvürü və s. kimi məsələlərə münasibət bunun nümunəsidir. Onu da əlavə edək ki, ədəbi tənqid 50-60-cı illər İsa Hüseynovunu bütün təfsilatı ilə dərk edib çatdırmamış, 70-80-ci illər İ.Hüseynovu yeni və və bir qədər də fərqli mövzu-problem axtarışı ilə ədəbi arenada özünü göstərdi. Bütün təhlil və yanaşmalardan, ədəbi tənqidin dediklərindən əlavə İ.Hüseynovun yaradıcılığına ciddi mövqe

nümayişi onun özü tərəfindən olmuşdur. Bunu əsərlərinin bir qismindən imtina etməsi və bir qismini təkrarən işləməsi aydınlıqla göstərir. Ədib özü müsahibələrində dönə-dönə bu məsələyə qayıtmışdır. O xüsusi olaraq vurğulayır ki, “İdeal”ı yenidən işləməyim ehtiyacdan doğub. Bu əsər mənim qələmimin mahiyyətə dəyişməyimdən, cəmiyyətə, tarixə, dünyaya, kainata nə dərəcədə sirayət etməyimdən doğulub. Özü də “İdeal” yeni variantda işlədiyim birinci əsər deyil. Mən ilk dəfə min yeni variantını yazmağı “Saz” povestindən başladım. Baxmayaraq ki, bu povest oxucular tərəfindən çox yaxşı qəbul olunmuş, barəsində çilər, yazıçılar yüksək fikirlər söyləmişdi. Anar isə povestin finalından misallar gətirib demişdi ki, hətta bu Mirzə Cəlil səviyyəsindən də yuxarıdır. Bu rəylərə baxmayaraq mən “Saz”ın yeni variantını işlədim. Məzmunca xronoloji ardıcılıqla götürsək, “Saz”dan sonra “Tütək səsi” gəlir. Onu da təzədən işlədim. Mühəribəyə həsr olunmuş bu əsərlərdən sonra “Quru budaq” povestini yazdım... Onu da yenidən işlədim. Çünki artıq qələmim dəyişmişdi. Belə demək mümkünsə, yaradıcılığımın birinci dövründə olan qələm sınımışdı. Həmin dövrdə yazdığımdan – oçerklərdən, hekayə və povestlərimdən mətbuatda rəsmən imtina etmişdim” (1, s. 94-95). Ədəbi-mədəni mühit üçün mükəmməl sənət nümunəsi olaraq təqdim olunan bu nümunələrin müəllif tərəfindən imtinası və yaradıcılığın ikinci dövrünün nümunələrinə münasibətin özü də ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, “nəm”, “İsahəq, Musahəq” əsərləri yaradıcılığımın ikinci mərhələsinin hadisəsi olaraq vurğulanır. Ədəbi tənqidin bu nümunələrə yanaşmaları, dərkə və təqdimə də müxtəlifliklərlə nəzərə çarpmışdır. Ancaq onu da əlavə edək ki, İ.Hüseynovun yazıçı düşüncəsində həmişə özünəməxsusluqlarla səciyyələnən bir sistem olmuşdur. “Anadil ötən yer”, “Zəhər”, “Qayım qaya”, “Cəbhədən məktub”, “Koroğlunun çən qalası”, “Bizim qızlar”, “Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu Koxa”, “Doğma və yad adamlar” və s. bir sistem altında sıralanır və İ.Hüseynovun yazıçı əzəmətini müəyyənləşdirir. İkinci mərhələnin isə özünəməxsusluq sistemi İsa Muğanna adında olanlarla, daha doğrusu, “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq”, “İlan dərəsi və ya peyğəmbərin taleyi”, “Qırx kisə qızıl” kimi nümunələrlə müəyyənləşir. Bunların isə ortaqlıq nöqtəsi “Məhşər”lə fəlakətdir. Dediğimiz kimi, “Məhşər” İ.Hüseynovun yaradıcılığında dönüş nöqtəsi oldu. Orta əsrlərin təriqət düşüncəsi, sufi simvolikası, ruhani dünyanın mahiyyətində özünü tapma və özünə tapınma ədibin yaradıcı taleyinə bu və ya digər dərəcədə təsirini göstərdi. Nəhayət, İsa Muğanna kimi ədəbi tənqidin diqqətinə gələcək və onu özü üçün dərkə çalışacaq yazıçı mühitə sözünü dedi. “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜn”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq” ideya-

məzmun, struktur əlaqələrinin təhlili və digər əsərlərinin yenidən işlənməsi üzərində aparılan müşahidələr üst və alt qatda daxili bir simmetriya, harmoniya müəyyənləşdirir. Üfiqi və şaquli bağlantıların aydınlığı üçün İ.Hüseynov yaradıcılığını bir neçə istiqamətdə təhlil etmək gərəyi yaranır.

a) yaradıcılığın birinci mərhələsindəki dünyagörüşün və yazıçı üslubunun ümumi sisteminin aydınlaşması (“Anadil ötən yerdə”, “Cəbhədən məktub”, “Koroğlunun çən Qalası”, “Saz”, “Tütək səsi”, “Kollu Koxa”, “Doğma və yad adamlar” və s);

b) yaradıcılığının ikinci mərhələsindəki dünyagörüşün, mənin mahiyyətinin və yazıçı üslubunun müəyyənliyi (“İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜN”, “Cəhənnəm”, “İsahəq, Musahəq”);

c) İsa Hüseynov mərhələsi ilə İsa Muğanna mərhələsinin ortaqlıq xətlərinin aşkarlanması və s.

Onu da etiraf edək ki, “İdeal”, “Qəbiristan”, “GurÜN”, nəm”, “İsahəq, Musahəq”də olanları ədəbi-fəlsəfi mühiti, nə də ədəbi tənqid üçün bir qədər dərkedilməz və qəbuləilməzdir. Bunun üçün həmin əsərləri bir dəfə yox, dənə-dənə oxumaq və dərk etmək üçün düşünmək lazımdır. “Dünyada çox az yazıçılar tapılar ki, yaradıcılığının müəyyən mərhələsində yazdıqlarını sonradan bəyənir. Hətta inkar dərəcəsinə çatır və qətiyyətlə onların varlığını danır. Halbuki, elə əsərlər k, o əsərlər ədəbiyyatın axarını müəyyənləşdirir” (3). İ.Hüseynovdan İ.Muğannaya gələn yolun özünəməxsusluğu bir növ özünüinkar və özünütəsdiqlə təkrarlanır. Əslində bu inkarların mahiyyətində alt qatda boy göstərəcək ciddi bağlantılar, dinamik və fasiləsiz özünüdərk dayanır. “İdeal”, “Cəhənnəm”, “GurÜN” bunların vakti olaraq inkar//təsdiq, işıq//zölmət, milli//bəşəri olan arasında bir sistemlə tənzimlənir. “GurÜN”ün başlanğıc epizoduna diqqət yetirək: “Min yüz yetmiş beşinci ilin payızında “Əxi”lər – AğEylər Nizamiyə xəbər verdilər ki, Atabəy Cahan Pəhləvan, Atabəy Sultan Şəmsəddin Eldənizin iradəsinin ziddinə Səlcuq səltənəti ilə Xilafəti barışdırmaq niyyətilə AğEy icmalarını dağıtmaq fikrinə düşüb, Həmədandan gəlib Həmədünyanın yaxınlığında düşərgə salıb ki, səhər tezdən icmalara və bəlkə hətta Nizamitəkyəsinə hücum etsin.

Təkyə nə deməkdir, ey Təhriflərim?

Bilmirsiniz.

Şərhi-izah yaz, Muğanna: Ehtiyac olanda mötərizədə şərh yaz ki, ölü sözlər dirilib idraksızlığımın zölmət beyinlərini işıqlandırın.(Şərh: “Təkyə” sözünün əsli -OdƏrcəsi: TəkEy. Uca tək insan deməkdir” (5.s. 154). Göründüyü kimi, burada İsa Muğanna yaradıcılığının “Məşər”dən “İdeal”ə gələn sistemin kodları, nitq janrları və informativ

səviyyəsi açıqlanır. Ədəbi tənqidin “İdeal”la bağlı mühakimələri, fikir və mülahizələri nə qədər ciddi və elmi-nəzəri xarakterlidirsə, “Cəhənnəm”, “Qəbristan”, “İsahəq, Musahəq” “Gur’ün” əsərlərinə bir qədər susqunluq göstərir. Bunun da mahiyyəti ədibin əsərlərindəki ənənəvililiyin (bəlkə də mürəkkəbliyin) sərhədlərinin pozulması və yeni bir düşüncə modelinin təzahürü ilə bağlıdır. Buradakı üslub, adlar sistemi, onun ehtiva etdiyi məzmun, yazıçının əsər boyu sərgilədiyi məzmun ədəbi tənqidin bir qədər susqunluğuna, təmkin göstərməsinə səbəb olmuşdur. Ədəbi tənqidin öyrəşmədiyi üslub, adlarda və əsərdə ifadə olunan məzmun qatları ezoterik və ekzoterik xətlər, polifonik düşüncə sistemli təhlil və müşahidələri ortaya qoymur. Dediymiz kimi, bunun da səbəbi İ.Muğannanın yaradıcılıq dünyasında baş verənlər, həyata, etnokulturoloji sistemə, arxetiplərə, mifik yaddaşdan gələnlərə yeni və həm də özünəməxsus yanaşmasıdır. R.Kamal “İsa Muğanna: Ün və Işıq” məqaləsində yazıçının roman silsiləsinə daxil olan romanlarının strukturuna toxunaraq qeyd etmişdir ki “bu romanların strukturu başdan-başa sorğu-sual üstündə qurulur” (4 S.18).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlibəyli B. Dilmancsız dialoq. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, VI c., Bakı: Avropa Press, 2009, s. 94-95 (384).
2. Kazımov Q. Ədəbi qəhrəmanların yeni taleyi. Sənət düşüncələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası. 1997, s. 164-165 157-187 (576).
3. Yusifli V. İsa Hüseynovdan İsa Muğannayadək. Panorama” qəzeti, 23 iyun 1998-ci il
4. R.Kamal. “İsa Muğanna : Ün və Işıq məqamı”, 525-ci qəzet, 2013, 12 oktyabr. S.18
5. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V c., Bakı: Avropa Press, 2009, s. 154 (480).

G.Hummatova

Literary criticism about idea-content and structure relations of "Ideal", "Eradice" and "Gurun" novels

Резюме

This article gives an insight into the criticisms of Jesus Mughan's "Ideal", "Gurun" and "Hell". It also reflects the debates on the common aspects of these works. He pointed out that the subjects reflected in his Artistic works are related to the socio-political process. Jdanov's comments on the decision were analyzed. He also noted that some of the

works written on that date were politically opposed in the Decision of the CPSU (b) PC on literature and art. During this period, it was noted that the main theme of the prologue was the principle principle of socialism. In this period, the prose has been interpreted as the public enemy of the works reflecting the socialism principle. The new prose points out that the theory of confessionism has been mainstreamed. He also noted that some of the works written on that date were politically opposed in the Decision of the CPSU (b) PC on literature and art.

Г.Гумматова

Литературная критика идейно-содержательных и структурных отношений романов "Идеал", "Эрадика" и "Гурун"

Summary

Эта статья дает представление о критике «идеала», «гуруна» и «ада» Иисуса Мугана. Это также отражает дискуссии об общих аспектах этих работ. По-разному оценивался критиками. Он отметил, что предметы, отраженные в его художественных работах, связаны с общественно-политическим процессом. Были проанализированы комментарии Джданова к решению. Он также отметил, что некоторые из работ, написанных в этот день, были политически противоположны в Постановлении ВКП (б) ПК по литературе и искусству. В этот период было отмечено, что основной темой пролога является принцип принципа социализма. В этот период проза была интерпретирована как общественный враг произведений, отражающих принцип социализма. Новая проза указывает на то, что теория конфессионализма была включена в основное русло. Отражение науки САФАГ как фундаментальной науки В За «Крытом мире» воспроиздится в взгляде писателя и на подходах критиков к этой идее.

Rəyçi: Təyyar Cavadov
Filologiya elmləri doktoru, professor